

УДК 316.7+81`27

ЕСПЕРАНТО ЯК LINGUA FRANCA ДЛЯ БЕЗДЕРЖАВНИХ ЕТНОСІВ (ПЕРША ПОЛОВИНА ХХ СТОЛІТТЯ ДО 1939 РОКУ)¹

Вісько Г. Г.,
*аспірантка кафедри соціології
факультету соціології і права
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»
ORCID ID: 0000-0002-6774-005X
hannawissko@yahoo.com*

Федорченко-Кутуєв П. В.,
*доктор соціологічних наук, професор,
завідувач кафедри соціології
факультету соціології і права
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»
ORCID ID: 0000-0002-6997-6306
p.kutuev@gmail.com*

У статті йдеться про випадки залучення планової мови есперанто до спроб розв'язання мовних конфліктів та заходів щодо захисту мов бездержавних етносів Європи під час їхніх націотворчих процесів у першій половині 20 століття, точніше, до 1939 року. Хронологічні межі охоплюють два періоди есперанто-руху, за Федеріко Гоббо: частково період піонерів есперанто та міжвоєнний період. Ці періоди майже співпадають хронологічно з двома хвилями бретонського мовно-літературного руху, у межах якого відомі епізоди використання есперанто бретонськими інтелектуалами для ознайомлення з перекладеними художніми текстами бретонської літератури, результатами дослідницьких пошуків та для артикулювання політичних ідей, що оберталися навколо державотворчих сподівань. Схоже явище можна спостерігати й серед інших етносів, наприклад, українців та каталонців, що також стисло обговорено в розвідці.

Мовні конфлікти та залучення есперанто до їхнього розв'язання пропонується розглянути з боку потрактування мови П'єром Бурдье – мови як державного інструмента домінування та символічного насилля. У такий спосіб есперанто, що не асоціювалася з жодною державою чи (домінуючою) етнічною групою, і не несла символічне змістове навантаження домінування та престижу, а, навпаки, мала сприйматися нейтрально, розглядалася у якості медіуму спілкування бездержавних етносів, мови яких опинялися під загрозою через жорстку мовну політику національних держав, що модернізувалися та централізувалися, та імперій. Крім того, вивчення есперанто могло стати й економічно доцільним, завдяки простоті та швидкості засвоєння планової мови. В есперанто-русі відкрився й інший бік: інтелектуальні та політичні представники бездержавних етносів використовували есперанто-простір як платформу для оприявлення політичних прагнень та привертання уваги до своїх національних мов і культур.

Ключові слова: планові мови, мовна політика, мовний конфлікт, бретонська мова, модерн, модернізація, держава, держава, що сприяє розвитку, соціальні рухи, соціолінгвістика, соціологія мови, періодичні видання.

1 Деякі результати розвідки попередньо були апробовані на XI Міжнародній науково-практичній конференції «Конфлікти, війни та соціальні трансформації епохи модерну: теорія, історія, сьогодення» та увійшли до збірника матеріалів конференції: Вісько Г. Г. (2023). Есперанто як lingua franca в уявленнях бретонських мовно-культурних діячів у 1920–1930 рр. *Конфлікти, війни та соціальні трансформації епохи модерну: теорія, історія, сьогодення* : матеріали XI Міжнародної наук.-практ. конф. (м. Київ, 12–13 червня 2023 р.) / укладачі П. В. Федорченко-Кутуєв, О. М. Казьмірова, О. М. Вольський та ін.–Університетська книга, 35–37.

Постановка проблеми в загальному вигляді. Часовий проміжок 19 – початок 20 століття відзначився прагненням європейських бездержавних етносів, включених до складу імперій, до свого власного націо- та державотворення. Рухи національного та культурного відродження ставали рухами мовного та літературного спрямування, часто – за відсутності можливості у їхніх учасників експліцитно оформлювати свої політичні прагнення. Упродовж кількох століть, включно з XX століттям, мовна політика Франції як один з інструментів розбудови національної держави – франкофонно-центрична, нетолерантна щодо регіональних мов автохтонних етнічних спільнот – негативно позначалася на стані мов корінних етносів Гексагону. Інтелектуальні та політичні активісти робили спроби зберігати мовну ідентичність етносів, активно включати її в націотворчі процеси, а також шукали шляхи захисту мов корінних етносів, підняття їхнього престижу, інструменти можливого попередження та врегулювання мовних конфліктів. Серед таких заходів привертає увагу крок бретонських діячів, який може здатися цілком ідеалістичним епізодом, – звернення до штучної мови есперанто як до можливої другої мови бретономовної спільноти та до мови порозуміння та єднання з іншими кельтомовними етносами. Проте подальші пошуки вказують на те, що не лише бретонці вбачали в есперанто інструмент та медіум для транслювання політичних ідей та привертання уваги до своєї національної культури та художніх текстів.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Серед актуальних досліджень руху есперанто є низка тих, що стосуються питань формування есперанто-ідентичності (Stria, 2017), ідеологічної наповненості есперанто-космополітизму (Karlander 2024) та ідеології руху есперанто в співвідношенні з ідеологіями національних мов (Gobbo, 2017), взаємозв'язок есперанто та націотворчих процесів (Requejo De Lamo, 2024). В Україні есперанто активно як в історіографічному аспекті, так і в синхронному зрізі досліджує Юлія Клименко (Клименко, 2015; Клименко, 2016а; Клименко, 2016б; Клименко, 2017). Її розвідки присвячені виникненню, популяризації есперанто та розвитку есперанто-руху в Україні, есперанто як соціально-педагогічному та соціокультурному феномену. Дослідниця розглядає есперанто часто через призму поглядів самого Заменгофа – як інструмент модернізованої комунікації, космополітизму, або як педагогічний засіб до міжкультурного порозуміння. Слід згадати й есперантиста Володимира Пацюрка, укладача «Великого есперантсько-українського словника» (Пацюрко, 2015). У якості передмови до словника автор додає історико-хронологічний огляд становлення есперанто-руху в Україні.

Мовній та соціокультурній ситуації в Бретані присвячено працю соціолога Ронана Ле Коадіка «Бретонська ідентичність», яка в багатьох аспектах навіть через чверть століття не втрачає актуальності (Coadic 1998). Серед новіших розвідок слід згадати соціолінгвістичні та соціокультурні розвідки Фанша Брудіка (Broudic, 2007), «Бретонська мова і мова галло: Актуальна соціолінгвістична ситуація мов Бретані» (Třesohlavá, 2017), інші.

Виділення не вивчених раніше частин загальної проблеми. Епізод вибору бретонськими інтелектуалами мови есперанто в якості мови наукових розвідок, літературних та публіцистичних текстів, мови імовірного міжнародного порозуміння хоча й згадується в окремих дослідженнях націотворчих та мовно-літературних процесів у бретонській спільноті, потребує однак детальнішого аналізу. Ідея кельтомовних інтелектуалів озброїтися штучною мовою для міжнаціонального спілкування всередині кельтомовного світу може здаватися утопічною, на перший погляд, проте знаходить одностумців, наприклад, серед каталонських суспільних діячів того ж періоду – І половина XX століття до початку Другої світової війни, про що детально доповідає Піляр Рекехо де Лямо (Requejo De Lamo, 2024). Така розвідка може додатково проілюструвати ідейну наповненість другого Емзаву – руху за мовну та культурну модернізацію Бретані в контексті націотворення, зокрема, уявлення його учасників про профілактику та врегулювання мовних конфліктів, що поставали у процесі. До того ж, розгляд схожих епізодів у інших європейських бездержавних етносів на цьому хронологічному відрізку може допомогти виявити спільні стратегії в націотворчих рухах. Таким чином, **мета статті** полягає в ідентифікації динамічних тенденцій та каузальних зв'язків в контексті епізоду вибору мови есперанто бездержавними етносами Європи першої половини 20 століття на основі письмових джерел авторства лідера бретонського руху Ропарза Емона або під його редакцією, створених мовою есперанто, та у співставленні бретонського епізоду зі схожими у націотворенні українців та каталонців.

Виклад основного матеріалу дослідження. Мовознавиця Оріся Демська окреслює два полярні погляди на природу мовного конфлікту. З одного боку, дослідниця наводить твердження Недле про те, що часто політичні, економічні або соціальні проблеми, що спричиняють міжетнічні конфлікти, насправді закорінені первинно в мовних контактах між цими групами. З іншого боку, науковиця пропонує звернутися до визначення конфлікту за класичним поглядом Л. Козера (L. Coser), де конфлікт дорівнює боротьбі за цінності, владу, статус, обмежені ресурси, сторони прагнуть

до нейтралізації чи ліквідації одна одної, та уточнює, що за умови потрапляння до конфлікту мовного елемента він стає «конфліктом з лінгвальним відтінком». У своїй розвідці авторка також подає варіанти класифікації конфліктів:

– із поділом їх на безпосередньо мовні та опосередковано мовні конфлікти (пропозиція В. Moormann-Kimáková);

– та, за Монікою Вінґендер, троїстий поділ на конфлікти в мові, конфлікти про / через мову (обидва види відповідають у вище згаданій класифікації Moormann-Kimáková безпосередньо мовним конфліктам), конфлікти із застосуванням мови (опосередковано мовні конфлікти, за тією ж класифікацією) (Демська, 2018, с. 69–70).

Згідно з думкою О. Демською, безпосередньо мовними конфліктами лишаються до моменту втручання позамовних чинників, як-от «законодавчі колізії», далі конфлікт трансформується в конфлікт за участю мови, отже, змінюється його предмет. Для точнішого опису другого типу конфлікту науковиця пропонує звернутися до ідей П'єра Бурдьє.

Справді, для осягнення чинників та змісту конфліктів навколо мови має сенс спиратися на П. Бурдьє і в контексті потрактування ним самої мови як реалії, і в контексті розглядання її як інструменту домінування та символічної влади. Так, Бурдьє протиставляв бачення мови Ф. де Сосюром та Н. Чомськи (та критикував їх зокрема за герметичність, за споглядацьку лінгвістичну позицію, коли мову сприймають як феномен заради самого себе, за прагнення звести мовні явища до структуральних граматичних універсалій) соціологічному баченню мови як інструмента взаємодії між індивідами, соціальними групами, спільнотами в соціумі. Водночас, розмірковуючи про сутність легітимізованого мовного стандарту, Бурдьє протягнув паралелі з сосюрівським баченням мови як універсалії, яка акумулювала уявлення всіх носіїв, тобто *langue* (Bourdieu, 1982)².

Розумінню ідеї мови як інструмента влади слугує пояснення Бурдьє процесів із «нормалізації» мовної ситуації та затвердження мовного стандарту у Франції після революції, де існували численні говірки, діалекти, але також і окремі регіональні мови, які не визнавалися державою як такі, а прирівнювалися до *ratois*, тобто, франкофонних місцевих говірок. Нормалізована стандартна письмова мова створювалася на протидію розмовним варіантам та мовам етносів; шкільній освіті надавалася ключова функція передачі мови-стандарту і створення «зверху», нав'язування у такий спосіб єдиної спільноти в межах легітимного мовного коду. Стандарт мови і вимови домінував і на ринку праці й уніфікував його. Викристалізування мовного стандарту відбувалося шляхом протиставлення (*distinction*) та коригування (*correction*) мовленнєвих явищ живих говірок під унормовані схеми. Таким чином, державний стандарт французької мови та живі діалекти та говірки перебували у стані полярного протистояння в системі координат соціальних статусів «легітимність – маргінез» або «престиж – посередність». Ужиток того чи того мовлення (стандартизованого чи регіонального) автоматично ставав маркером стилю життя – або «вишуканого», «обраного», «шляхетного», «піднесеного», «визнаного», або ж «звичайного», «тривіального», «посереднього», «грубого», «необробленого» тощо (Bourdieu, 1982, с. 50–51).

Під домінуванням французької стандартизованої мови опинилася і бретонська мова, носії якої втратили свою державність за декілька століть до подій Французької революції. Французька влада не визнавала існування регіональних мов, усі вони прирівнювалися до франкофонних усних говірок, регіональних діалектів або *патуа*, як їх прийнято було називати у франкофонній традиції, які мали підпорядковуватися легітимізованому стандарту. Проблема для бретонської мови полягала в тому, що вона не належить до франкофонних говірок, є самостійною мовою – представницею іншої мовної групи, не спорідненої з романськими мовами та діалектами, які гіпотетично можна було зібрати під ковпак франкофонного стандарту. Таким чином, ціла мова (усередині якої так само існували та досі існують свої говірки та діалекти) була винесена за дужки престижу й легітимності та маргіналізувалася. Її вживання автоматично мусило маркувати непрестижний стиль життя, за рахунок чого «непрестижним» виявився цілий автохтонний етнос – носій бретонської мови.

Стан бретонської мови на початку ХХ століття та бретонський мовно-літературний рух Гваларн. Бретонська мова – одна з шести живих мов кельтської мовної групи британської підгрупи на північному заході Франції, у Бретані. Згідно з даними, наведеними Франсісом Фавро, на початку 20 століття частка бретономовних носіїв у Нижній Бретані була суттєвою – чотири п'ятих від загальної кількості населення у близько півтора мільйони мешканців (Favereau, 2003). До різкого скорочення кількості мовців були причетні шкільні реформи, які значно обмежували вжиток бретонської мови в освіті, та, особливо, заборона богослужіння регіональними говірками та мовами, запроваджена Емілем Комбом у 1902 році, оскільки саме католицька церква була здавна важливим

² В іншому ключі, але, на наш погляд, релевантної щодо нашого аналізу є типологія влади історичного соціолога Майкла Манна, який виокремлював ідеологічну владу (див., наприклад, *The Sources of Social Power* (Mann, 2012)).

каналом підтримання та передачі мови в традиційній, консервативній бретономовній спільноті. І шкільні реформи, і наступ на регіональні мови в церквах були інструментами політики централізації державної влади та цементування панфранцузького націотворення, що базувалося на мовній уніфікації та стандартизації, яку і описав П'єр Бурдьє. Ці заходи П'єр Анкреве назвав «французькою лінгвістичною ідеологією». (Вісько, 2024, с. 39–40).

Водночас такі централізаторські інтенції притаманні державі, що перебуває у процесі консолідації та / або є спрямованою на політику розвитку і модернізації. Теоретики модернізації повоєнного періоду з певним ентузіазмом вказували на імперативність наявності гомогенної національної спільноти для потреб мобілізації, яка своєю чергою, була передумовою революційного прориву у політичному та економічному розвитку. Пізніше елементи такої політики візьмуть на озброєння східноазійські держави, що сприяють розвитку (Jowitt, 1971; Кутуєв, 2016).

У другій половині XIX століття сформувалася перша хвиля бретонських націєтворчих рухів, які ставили акцент саме на відродженні та стандартизації бретонської мови, спробі її легітимізації та впровадженні модернізованого стандарту бретонської літератури – Емзави (брет. *Emsav* – «відродження, підняття»). Тобто, прагненням лідерів бретонського руху було, зокрема, формування наддіалектного варіанту бретонської мови для надання їй статусу мови домінування та престижу, бюрократії, економічного піднесення, наукового обігу та освіти. На сьогодні дослідники домовилися виокремлювати три періоди Емзавів. Ронан Кальве пропонує періодизацію з обережною опорою на фази розвитку національних рухів, запропоновані Еріком Гобсбаумом. Так розгортання Емзавів відповідає фазі В за Е. Гобсбаумом, коли в етнічній спільноті з'являються лідери та оформлені об'єднання, що активно артикулюють політичні тези національної ідеї (їй передують фаза А, яка знаходила своє втілення в фольклорних, літературних та культурних пошуках, без претензії на те, щоби бути оформленою в політичні прагнення; фаза С слідує за фазою В і характеризується тим, що оформлені політичні програми знаходять підтримку у суспільстві безпосередньо або у впливових партіях; станом на 2000 рік Кальве вважав, що ця фаза була відсутня у бретонському націєтворчому русі). Початок першого Емзаву Кальве датує 1898 роком – заснування Союзу Регіоналістів Бретані (l'Union Régionaliste Bretonne), завершення – 1914 роком, тобто, початком I світової війни. Другий Емзав починається у 1918 році – кінець війни та заснування Союзу Молоді Бретані (l'Union de la Jeunesse Bretonne). Завершується цей період у 1944 році, із деокупацією Франції. Третій період починається одразу після другого Емзаву і триває сьогодні (Calvez, 2000, с. 24–25).

Другий Емзав часто асоціюється з періодичним виданням *Gwalarn* (брет. «північний захід, північно-західний вітер»), яке виходило друком у 1925–1944 рр. і стало платформою для просування реформованої, осучасненої бретонської літератури та перекладів на бретонську мову творів світової літератури. Створювався журнал в однойменному видавництві, яке також випускало словники, навчальну, дитячу та наукову літературу бретонською мовою. Лідером руху став філолог і письменник Ропарз Емон (1900–1978). (Gibson 2005) Метою таких заходів було відродження бретонської мови, підняття її престижу, піднесення її до статусу мови освіти, науки та бюрократії. Крім того, саме бретонська мова розглядалася активістами Гваларну як головна рушійна сила у подальшому націєтворчому процесі, аж до здобуття бретонцями гіпотетичної автономії та співдружності з іншими кельтськими спільнотами – валлійцями, ірландцями, шотландцями, корнцями, менцями. Формування міжкельтської співдружності лежало в основі ідей панкельтизму й передбачало, окрім інших задач, обрання інструментів та способів комунікативного порозуміння між кельтськими націями. Очікувано, що постало і питання вибору мови міжнародного спілкування.

Рух Есперанто: під покровом космополітизму крокувати до націєтворення.

Есперанто – одна зі штучних міжнародних, або планових мов, була створена наприкінці XIX століття – у 1887 році лікарем-офтальмологом Людвігом Заменгофом (1859-1917). У дослідженнях, які торкаються його біографії, згадується, що він походив із мультиетнічної родини та мультиетнічної місцевості Польщі, яка на той момент була частиною Російської Імперії. У такому історичному контексті Заменгоф мусив спостерігати численні етнічні конфлікти всередині імперії внаслідок її жорсткої та деструктивної політики (мовної, у тому числі, натиски проти польської та білоруської мов після придушення визвольних повстань 1863–1864 рр., або ж пригадаємо приклади Валуєвського циркуляра 1863 р. та Емського указу 1876 р. проти української мови; Валуєв, до того ж, був причетний не тільки до антиукраїнського циркуляру, а і до масштабної програми русифікації західних земель імперії) убік бездержавних етносів. Сам Заменгоф походив з єврейської родини середнього класу й був свідком єврейських погромів. Дослідники пояснюють прагнення винахідника створити допоміжну мову його мріями про мирне співіснування етносів, відновлення світової справедливості та всеохоплююче порозуміння (Gobbo, 2017; Karlander 2024).

Імовірно, не аналізуючи мовну політику як один із інструментів комплексних заходів «зверху» державного апарату, Заменгоф уявляв собі причину конфліктів у природному мовно-мовленнєвому

розмаїтті етнічних спільнот, що проживали пліч-о-пліч на теренах імперії. Отже, за його міркуваннями, для настання гармонії і відбудови уявної Вавилонської Вежі до її первісного цілісного стану треба було створити альтернативну нейтральну мову, яка би належала всім і в той же час не належала жодному етносові, а також таку мову, яку можна було би вивчити легко й швидко. Тобто, можна припустити, що Заменгоф сприймав етнічні зіткнення як безпосередньо мовні конфлікти, або конфлікти *über Sprache*, за класифікацією М. Вінґендер. Сама планова мова була частиною філософської задумки Заменгофа про поліпшення міжнародної комунікації, у першу чергу, всередині Російської імперії, про світове порозуміння та гіпотетичним модернізаційним інструментом для її втілення. Проект есперанто, з огляду на структуру створеної мови, можна назвати європоцентричним, оскільки в основу мови були покладені явища, характерні для мов романської, слов'янської, германської груп, латиницю було обрано за основу абетки. Із точки зору економічної та соціальної доцільності вивчення есперанто мало сенс: це вже стандартизована мова, мова як універсальна кодова система, прості правила не мають винятків, вивчення не вимагає значних часових витрат.

Навколо есперанто-феномену утворився й розвинувся своєрідний суспільний рух. У ньому Федеріко Гоббо пропонує виокремлювати такі історичні періоди:

- період піонерів есперанто – від створення мови до смерті Заменгофа (1887–1917);
- міжвоєнний період (1917–1939);
- період переслідувань тоталітарними режимами (1939–1945);
- період післявоєнної реконструкції есперанто-руху (від 1946 року) (Gobbo, 2017, с. 39).

Згідно з хронологічними межами, заявленими в темі статті, розвідку сфокусовано на періоді піонерів та міжвоєнному періоді, які співпали з першими оформленими рухами націотворення у бездержавних етносах Європи, а також частково на третьому періоді. Початок періоду переслідувань тоталітарними режимами можна датувати й більш ранніми роками, оскільки, наприклад, репресії проти есперантистів у СРСР розпочалися вже на початку 1930-х рр., а утиски проти українських есперантистів у авторитарній Польській Республіці та проти каталонських есперантистів в Іспанії – ще раніше.

Есперанто, задумане його творцем як інструмент до комунікативної гармонії, вписалося в низку політичних наративів, наприклад, у канву міркувань про ідентичності, окремішності: у виданнях цією мовою інтелектуали взяли не тільки обговорювати методики її викладання, а й здійснювали спроби просувати політичні ідеї. Ірландський есперантист Патрік Паркер на початку ХХ століття влучно зазначив про своїх однодумців, що вони, попри захоплення цією універсальною мовою, не змогли забути ані свої рідні землі, ані свої національні історії (Requejo de Lamo, 2024, с. 263).

У 1920-х рр. мова есперанто перебувала в фокусі уваги повоєнної європейської спільноти. Так, американський дослідник Ф. А. Наманн, сучасник тих подій, мав змогу спостерігати за захопленням європейців есперанто під час своїх відряджень та пояснював цей живий інтерес такими факторами: прагнення європейців до порозуміння, зростання популярності радіомовлення, міграції, туризм. Есперанто могла би стати цією «другою мовою для всіх націй та ідеальною мовою мандрівників» (Наманн, 1928, с. 546) аж до мови освіти, світової дипломатії та глобального наукового обміну. Ю.Клименко, досліджуючи розвиток радіомовлення на есперанто 1920-30 рр., відзначає неабияку натхненність радистів та радіоаматорів, з якою автори створювали експериментальний інформаційний продукт штучними мовами есперанто та ідо – «повідомлення допоміжною мовою», адресовані «різнорідній і «розпорошеній» по світу аудиторії» у контексті розпочатого формування світового інформаційного простору (Клименко, 2016а, с. 43). Професор Толкін, творець штучних мов для своїх художніх світів, не оминув увагою есперанто. Есей письменника "Secret Vice" 1931 року відкривається його зізнанням у приязному ставленні до мови есперанто, як до *artificial language*, яку створив нефілолог, і яка має об'єднати, уніфікувати Європу, поки ту не поглине «Не-Європа» (Tolkien, 1983, с. 198). Толкін міг вбачати в есперанто інструмент для консолідування й консервації набору культурних цінностей у контексті уявленого ним міжцивілізаційного протистояння «Європа»–«Інші». Формування світової спільноти, своєрідної метанації, об'єднаної есперанто-радіомовленням та текстами, можна обережно порівняти з утворенням уявлених національних спільнот за Бенедиктом Андерсеном: «під латиницею» та «над діалектами» (Anderson, 2016).

З одного боку, мова есперанто стала своєрідним втіленням надії на збереження хиткого миру та відновлення інтернаціонального порозуміння. З іншого боку, її розглядали як реальну альтернативу «великим мовам», мовам міжнародного спілкування, які були одночасно і мовами метрополій та імперій (як-от, англійська, французька, російська), мовами символічного насилля та домінування та престижу, за Бурдье. З огляду на це здається цілком очікуваним той факт, що есперанто захоплювалися представники етносів, мови яких асимілювалися та пригнічувалися внаслідок агресивної мовної політики метрополій.

Піляр Рекехо Де Лямо присвячує свою розвідку ілюстрації того, що такі, на перший погляд, полярні явища, як інтернаціоналізм та націоналізм, насправді гармонійно співіснували та не суперечили один одному саме в межах есперанто-руху. Таку думку дослідниця ілюструє на прикладі діяльності каталонських есперанто-активістів у XIX – першій половині XX століття. Особливістю каталонської спільноти було її розпорошення між державами: мовці перебували не тільки в Іспанії, але також у Франції, Андоррі та Італії. Скликання Каталонського конгресу есперантистів у 1906 році мало на меті якраз возз'єднання, збирання каталонців під егідою есперанто-руху. Через несприятливу політичну ситуацію, що настала для каталонських есперантистів, наступний Конгрес змогли провести аж у 1925 році. Каталонська спільнота есперанто була проте добре організована, активна та здобула міжнародне реноме серед есперантистів саме під ідентифікацією «каталонська». Це спричинило конфлікти з іспанською національною спілкою есперантистів, небажання визнавати самодостатність каталонської есперанто-спільноти, заклики об'єднуватися з іспанськими есперантистами і не ідентифікувати себе саме як каталонських представників на міжнародних заходах. У 1928 році з цієї вимоги до Каталонського комітету есперантистів звернулася військова адміністрація Барселони, із чим склад комітету не погодився і подав у відставку. Уже наступний склад комітету мусив публікуватися іспанською державною мовою та есперанто (Requejo De Lamo, 2024, с. 268–270).

Есперантисти Каталонії працювали над тим, щоби ознайомити світову спільноту з каталонською культурою та особливо літературними творами. Мовна та культурна ситуація була дуже схожою з такою у Франції: домінувала кастильська культура, про каталонську культуру за її межами мало що було відомо, каталонців плутали з іншими етносами Іспанії, література каталонською мовою не мала світового впливу і сприймалася як така, де начебто не сформувалося жодного якісного тексту чи впізнаного літературного канону. Спроба перекладати твори каталонської літератури на етнічно нейтральну, легку мову есперанто видавалася таким чином цілком прийнятною. Не можна оминути суто практичний аспект вибору мови для самопрезентації етносу саме на користь есперанто: її можна було опанувати за декілька тижнів, набагато швидше за будь-які національні мови. У такий спосіб можна було приділити зекономлений час шліфуванню власного літературного канону, реформуванню власних граматики і словників, пояснює Р. Requejo De Lamo. Найвагомішим каталонським есперанто-проєктом того періоду авторка називає Каталонську літературну антологію *Kataluna Antologio* 1925 року, що містила тексти давніх і сучасних авторів, народні пісні, а в передмові містилася історична та соціолінгвістична довідка про каталонську мову та детальний вступний коментар до феномену каталонської літератури. Випуск антології був попередньо розрекламований у міжнародних періодичних есперанто-виданнях Європи. Примітно, що одна частина таких повідомлень наголошувала на важливості антології саме для есперанто-руху без огляду на літературну цінність самих перекладених творів, а інша частина спонукала адресатів якраз до відкриття і дослідження каталонської нації та культури і привертала увагу міжнародної спільноти есперантистів до політичних конфліктів між культурою домінування та іншими культурами Іспанії (Requejo De Lamo, 2024, с. 265–267).

На українських землях рух есперанто так само міг транслювати політичні ідеї та оприявнювати націотворче забарвлення. У першому українському виданні мовою есперанто “Ukraina Stelo” його засновник та довгорічний редактор Орест Кузьма пропонував читачеві переклади творів української художньої літератури – класичної та сучасної (наприклад, твори А. Кримського), та фольклорних текстів, матеріали про українську культуру. (Савчук, 2014; Кочержук, n.d.) На думку Ростислава Лещишина, *Ukraina Stelo* було специфічним, маргіналізованим виданням з малим накладом, не могло існувати з передплати та роздрібного продажу і, попри декларації впливати на громадську думку, насправді мало незначний вплив. Проте, як зазначає дослідник у тій самій розвідці, цей журнал, як і інша українська преса, потерпав від утисків з боку польської влади, втручань польської адміністрації в процес надсилання примірників клієнтам, отже, адміністрація, імовірно, вбачала в ньому політичну загрозу. Так, один з головних редакторів І. Чепіга відправляв скаргу до Станіславського воєводства про те, що «коломиїська поліція без будь-яких пояснень забрала другий номер з пошти, не дозволивши переслати його до передплатників» (Лещишин, 2008, 314–315). На початку 1930-х рр. Орест Кузьма надрукував брошуру з вивчення есперанто, на обкладинці якої була зображена мапа Галичини не в складі Польщі, а об'єднаної з рештою українських земель, за що видання було заборонено судом. (Кочержук, n.d.)

Український есперанто-рух на окупованих більшовицькою владою територіях у 1920-х рр. розвивався зі своїми особливостями та нерівномірно. Частину українських есперантистів більшовицька влада більш-менш вдало заангажувала для артикулювання своїх політичних гасел та для розповсюдження їх назовні – у міжнародних зв'язках есперантистів. У той же час тих, хто орієнтувався або переорієнтувався на співпрацю з Універсальною Есперанто Асоціацією, звинувачували в буржуазно-нейтральній позиції та перешкоджали діяльності (Свистович, 2018). У 1920-х рр. виходила радіогазета «Ефір» – українською мовою та на есперанто. Відомо, що в її номерах можна було знайти

переклади творів українських письменників, тих, які потім стали представниками українського «розстріляного Відродження» – М. Хвильового, В. Підмогильного, М. Семенка, П. Тичини, М. Рильського та інших. Між декламацією цих текстів звучали твори українських композиторів. Про вихід газети її видавці інформували міжнародні есперанто-видання й у такий спосіб могли забезпечити собі ширшу аудиторію. Деякі українські діячі пропонували використовувати есперанто замість російської мови як мову спілкування всередині СРСР. Зокрема через це вони так само зазнавали утисків. Масштабний процес проти українських есперантистів відбувся у 1936 році (Клименко, 2016b; Пацюрко, 2015).

Бретонські мовно-культурні активісти Gwalarn'у схожим чином підхопили ідею есперанто як мови транслявання своїх політичних прагнень та спілкування між кельтськими спільнотами в обхід національних мов, особливо французької. Гезер Вільямс так і пояснює появу видання Nord Okcidento, про яке буде згадано нижче: "he [Ропарз Емон, бретонський філолог, один з лідерів другого Емзаву – *наше уточнення*] saw Esperanto as a means of bypassing French, and indeed, of communicating with fellow Celts" (Williams, 2009, с. 228). Nord Okcidento («Північний Захід» на есперанто) був додатком мовою есперанто до бретономовного літературного журналу Gwalarn, випускався у 1928–1931 рр. У ньому були розміщені науково-популярні статті, політичні та публіцистичні есеї про мовну ситуацію, переклади бретономовних творів на мову есперанто – контент, схожий на той, що продукували каталонські діячі для літературної антології. Промовисто виглядала титульна сторінка Nord Okcidento (Nord Okcidento 1928), яка демонструвала мапу північного заходу Європи, де в центрі яскравим білим кольором були відмічені території кельтських спільнот та держав (Ірландія на той момент вже була незалежною з 1922 року), а з ними контрастували чорні окраїни Франції та Великої Британії (Англія), які не входили до кельтомовних територій (Вісько, 2024, с. 53–54). Така візуалізація могла, на мою думку, сигналізувати своєрідну полеміку Ропарза Емона кризь століття з Оноре де Бальзаком та його знаменитою цитатою з роману, майже столітньої давнини на той момент, «Шуани, або Бретань у 1799 році» (1830), де Франція порівнювалася з сяючим полум'ям, а Бретань – із застиглим вугіллям на цьому світлому тлі: "un charbon glacé au sein du brillant foyer".

Крім того, «у 1930 році видавництво Gwalarn випустило ще щонайменше два документи під редакцією Ропарза Емона мовою есперанто – двомовний словник бретонської та есперанто та двомовну брошуру з соціолінгвістичним дослідженням тогочасного стану бретонської мови «Дослідження стану бретонської мови у 1928 році». Останній документ містив короткий історичний нарис про бретонську мову, починаючи з IX ст., оновлені карти та списки бретономовних комун, а також результати анкетування населення, проведені Gwalarn'ом. Візуально обидві версії (бретонська та на есперанто) розташовувалися на сусідніх сторінках: зліва – бретономовна, справа – на есперанто» (Вісько, 2024, с. 53–54). Анкета складалася з чотирьох питань про вибір мови для побуту та для вивчення релігійних текстів. У документі було зазначено, що таке ґрунтовне дослідження стану бретонської мови як у діахронії, так і з зондуванням сучасної мовної ситуації, стало першим у Нижній Бретані (Немон, 1930а, с. 14–15). Слід зазначити, що такі мовні експерименти бретонських інтелектуалів, попри свою утопічність та попри камерність бретонського національно-культурного руху, не залишилися непоміченими їхніми сучасниками поза межами Бретані. Наприклад, український соціолог в еміграції Ольґерд-Іполит Бочковський мав змогу відслідковувати культурні та видавничі заходи Gwalarn, його сучасників, і виключно схвально оцінював діяльність Ропарза Емона й «гвалярнівців», зокрема, їхні видання мовою есперанто «для ознайомлення чужини з бретонським духом» (Підберезних & Вісько, 2023, с. 67). Тобто, він підтримував ідею використання есперанто як медіуму привертання уваги до бретонської мови та літератури.

Отже, проєкт есперанто добре гармоніював з ідеями панкельтизму і розглядався бретонськими інтелектуалами як спроба мовно об'єднати кельтомовні спільноти, не надаючи, з одного боку, перевагу жодній з кельтських мов та оминаючи, з іншого боку, панівні мови метрополій – англійську та французьку.

Висновки і перспективи дослідження. Мовні конфлікти XIX – першої половини XX століття, такі, що виникали між бездержавними етносами та метрополіями, доречно аналізувати через призму розуміння П.Бурдьє мови як інструмента влади, символічного насилля та маркера стилів життя.

Мова есперанто була створена Л.Заменгофом якраз у другій половині 19 століття з метою розв'язання мовних конфліктів у Російській імперії, поліпшення міжетнічних взаємин та утопічного глобального порозуміння. Проте виявилось, що всередині інформаційного простору есперанто-руху бездержавні етноси знайшли можливість презентувати міжнародній спільноті свої національні культури, артикулювати свою мовну та літературну ідентичність, об'єднуватися всередині своїх мовних спільнот, як-от каталанці або кельтські нації, стверджувати свою окремішність та привертати увагу до політичних проблем і протистоянь, формулювати свої політичні прагнення нейтральною мовою, яка не претендувала на домінування і не маргіналізувала. Таким чином, есперанто-рух міг сприяти націотворчим процесам у малих етносах і становив ідеологічну загрозу метрополіям, які могли реагувати утисками вбік есперантистів.

Бретонські діячі розглядали есперанто саме в такому ключі: мова порозуміння з дружніми кельтськими спільнотами; інструмент «збирання» кельтських спільнот та ознайомлення громадськості з надбаннями бретонської культури без необхідності перекладу її на мови метрополій.

Дослідження есперанто та інших планових мов як інструментів модернізації міжнародної комунікації в історичному аспекті та в фокусі сучасності, а також подальші наукові пошуки на тему залучення планових мов у націотворчі процеси могли би стати наступними доречними розвідками в царині попередження та врегулювання конфліктів на тлі розбудови та модернізації держав та реалізації політики модернізації за допомогою держави, що сприяє розвитку.

P. S. Виходячи за хронологічні межі розвідки, додамо, що практику видавництва двомовної фахової літератури підхопили й продовжили у 1970–1980 рр. представники третього Емзаву, послідовники руху *Gwalarn*. Так, на веб-сторінці інженера-програміста Крістіана Бертена, знавця мови есперанто та носія бретонської мови, знаходимо інформацію про підручники есперанто з бретонськими вказівками та поясненнями та двомовні словники “*Deskomp Esperanteg*” («Вивчаємо есперанто») Ервана Ар Менги, двомовний підручник “*Brezhoneg... buan hag aes. La bretona... rapide kaj facile*” («Бретонська... швидко і легко») Пера Денеца – філолога, письменника та викладача-методиста бретонської мови. Серед найактуальніших видань зазначений текст авторства самого Бертена “*Anna de Bretonio, dukino kaj trifoja reĝino (1477–1514)*” («Анна Бретонська, герцогиня і тричі королева (1477–1514)») (Bertin). Таким чином, інформаційне поле мовою есперанто і сьогодні використовується бретонськими інтелектуалами для популяризації вивчення бретонської мови та для ознайомлення читача з історією та культурою Бретані.

Visko H., Fedorchenko-Kutuev P. Esperanto as lingua franca for the stateless ethnic groups in the first half of the 20th century till 1939

The article deals with cases involving the planned language Esperanto in attempts to resolve language conflicts and in measures to protect the languages of stateless ethnic groups in Europe during their nation-building processes in the first half of the 20th century, more precisely, until 1939. Chronological boundaries cover two periods of the Esperanto movement, according to Federico Gobbo: partly the Esperanto pioneers' period and the interwar period. These periods almost coincide with the two waves of the Breton language and literature movement, within which there are known episodes of the Esperanto use by Breton intellectuals with the purpose to present translated texts of Breton literature, the results of scientific research to the international readers and to articulate political ideas revolving the state building aspirations. A similar phenomenon can be observed among other ethnic groups, for example, Ukrainians and Catalans, which is also briefly discussed in the article.

Language conflicts and the involvement of Esperanto in their resolution are proposed to be considered from the view of Pierre Bourdieu's interpretation of language – language as a state instrument of domination and symbolic power. In this way, Esperanto, which was associated with neither a state nor a (dominant) ethnic group and did not carry the symbolic meaning of dominance and prestige, but, on the contrary, had to be perceived neutrally, was considered as a communication medium of stateless ethnic groups, whose languages were under threat due to the harsh language policy of modernizing/centralizing nation states and empires. In addition, learning Esperanto could have become economically viable, thanks to its simplicity and speed of learning the planned language. The Esperanto movement opened up another side: intellectual and political representatives of stateless ethnic groups used the Esperanto space as a platform to express their political aspirations and draw attention to their national languages and cultures.

Key words: planned languages, language policy, language conflict, Breton language, modernity, modernization, sociolinguistics, sociology of language, the state, developmental state, social movement, periodicals.

Література:

1. Вісько Г. Бретонський національно-культурний рух GWALARN як складова бретонських націотворчих процесів ХХ століття : кваліфікаційна робота на здобуття ступеня магістра зі спеціальності 032 «Історія та археологія». Миколаїв, ЧНУ ім. Петра Могили, 2024. 98 с. <https://krs.chmnu.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/3344/1/%D0%92%D1%96%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%BE%20%D0%93.%20%D0%94%D0%B8%D0%BF%D0%BB%D0%BE%D0%BC%D0%BD%D0%B0%20%D1%80%D0%BE%D0%B1%D0%BE%D1%82%D0%B0%20282024%29.pdf>

2. Демська О. Мовні конфлікти з перспективи лінгвоконфліктології. *Наукові записки НаУКМА. Мовознавство*. 2028. 1. С. 69–74.
3. Клименко Ю. А. Міжнародна мова «есперанто» Людвіга Заменгофа (1859–1917). *Збірник наукових праць [Херсонського державного університету]. Педагогічні науки*. 2025. № 68. С. 36–40. http://nbuv.gov.ua/UJRN/znppn_2015_68_8
4. Клименко Ю. А. Про радіомовлення мовою есперанто в Україні (20-ті – середина 30-х рр. ХХ ст.) *Історико-педагогічний альманах*. 2016. С. 39–45.
5. Клименко Ю. А. З історії створення радіогазет як основної форми радіомовлення міжнародною мовою есперанто (1927–1937 рр.). *Наукові записки [Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка]. Серія: Педагогічні науки*. 2016. № 149. С. 111–115.
6. Клименко Ю. А. Питання українізації та есперантизації в історії вітчизняної освіти (20-ті – початок 30-х років ХХ століття). *Наукові записки. Серія: Педагогічні науки*. 2017. № 159. С. 84–89.
7. Кочержук, М. (n.d.) Засновник українського есперанто в Галичині – Орест Кузьма. <https://kolomyua.org/histpub/historypub38.htm>
8. Кутуєв (Федорченко-Кутуєв) П. Трансформації модерну: інституції, ідеї, ідеології. Херсон: Видавничий дім «Гельветика». 2016, 516 с.
9. Лещин Р. Джерела фінансування української преси Станіславівського воєводства (1921–1939). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*, 2008. № 17 С. 313–319.
10. Пацюрко В. З історії есперантського руху в Україні. *Великий есперантсько-український словник*, Львів. 2015.
11. Підберезних І., Вісько Г. Бретонські національно-культурні рухи ХІХ – першої половини ХХ століття в оцінках Михайла Драгоманова та Ольґерда-Іполита Бочковського *Етнічна історія народів Європи*, 2023, 71, 63–70. DOI: <https://doi.org/10.17721/2518-1270.2023.71.09>
12. Савчук М. В. Кузьма Орест Леонтіївич. *Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс]*. Редкол. : І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк та ін., НАН України, НТШ, Київ, Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2014. URL: <https://esu.com.ua/article-1510>. – Останнє поновлення : 1 січ. 2023.
13. Свистович С. М. Використання українських есперантистів у міжнародних акціях компартійних органів у 1920-х рр. *Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. Серія: Історичні науки*. 2018. Том 29 (68), № 3. С. 41–47.
14. Anderson, B. (2016). *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. Verso.
15. Bertin. (n.d.). *Ouvrages en espéranto en Bretagne*: https://www.bertin.biz/index.php?titre=eo_en_Bretagne.htm [In French]
16. Bourdieu, Pierre (1982). *Ce que parler veut dire: L'économie des échanges linguistiques*. Fayard, 245 p.
17. Broudic, F. (2007). *La puissante ténacité de l'obstacle de la langue bretonne*. In Lieutard, H., & Verny, M. (Eds.), *L'école française et les langues régionales*. Presses universitaires de la Méditerranée. doi: 10.4000/books.pulm.902 URL: <https://books.openedition.org/pulm/docannexe/image/902/img-1.jpg>
18. Calvez, R. (2000). *La Radio en langue bretonne*. Roparz Hemon et Pierre-Jakez Hélias: deux rêves de la Bretagne. Presses Universitaires de Rennes; Centre de Recherche Bretonne et Celtique, 330 p.
19. Favereau, F. (2003). *L'évolution du discours sur la langue bretonne au xxe siècle*. In Schuwer, M. (Ed.), *Parole et pouvoir 1 : Le pouvoir en toutes lettres*. Presses universitaires de Rennes. doi :10.4000/books.pur.32297
20. Gibson, Jacqueline. (2005) *Language (revival) movements in the Celtic countries [5] Brittany*. In: *Celtic culture: A historical encyclopedia* / Edit. by John T. Koch, ABC-CLIO, 1103–1105.
21. Gobbo, F. (2017). *Beyond the Nation-State? The Ideology of the Esperanto Movement between Neutralism and Multilingualism*. *Social Inclusion*, 5, 4, 38–47. DOI: 10.17645/si.v5i4.1140
22. Hamann, F. A. (1928). *The Progress of Esperanto since the World War*. *The Modern Language Journal*, 12(7), 545–552. <https://doi.org/10.2307/315767>
23. Hemon, R. (1930a) *Enklask diwar-benn stad ar brezonek e 1928 – Esploro pri la situacio de la bretona lingvo en 1928*. Brest, Gwalarn. https://bibliotheque.idbe.bzh/data/cle_33/Enklak_diwar-benn_Stad_ar_Brezoneg_e_1928_.pdf
24. Hemon, R. (1930b) *Geriadurig esperantek-brezonek*. Brest, Gwalarn. https://bibliotheque.idbe.bzh/data/cle_33/Geriadurig_Esperantek-Brezonek_.pdf
25. Jowitt K. (1971). *Revolutionary Breakthroughs and National Development: The Case of Romania, 1944-1965*. University of California Press. <https://doi.org/10.2307/jj.2430458>
26. Karlander D. (2024). *Up from Babel: On the (r)evolutionary thought of Eugène Lanti*. *Language & Communication*, 96, 13–25. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.langcom.2024.02.003>
27. Mann, M. (2012). *The Sources of Social Power: Volume 2, The Rise of Classes and Nation-States, 1760-1914*. Cambridge University Press, 839 p.

28. Nord Okcidento 1–2 (1928) https://bibliotheque.idbe.bzh/data/cle_33/Nord-Okcidento_1_ha_2_.pdf
29. Requejo De Lamo, P. (2024). Cultural and linguistic nationalism in the Esperanto movement: The Catalan case (1887–1928). *Nations and Nationalism*, 30(2), 262–274. <https://doi.org/10.1111/nana.12996>
30. Tolkien, J. R. R. (1983). A Secret Vice. *The Monsters and the Critics: and Other Essays*, edit. by Christopher Tolkien, Houghton Mifflin, 198–223.
31. Třesohlavá, Anna. (2017) Breton et gallo: Situation sociolinguistique actuelle des langues de Bretagne, Olomouc.
32. Williams H. (2009) Between French and Breton: The Politics of Translation, *Romance Studies*, 27, 3, 223-233. DOI: <https://doi.org/10.1179/174581509X455114>

References:

1. Visko H. (2024). Bretonskyi natsionalno-kulturnyi rukh GWALARN yak skladova bretonskykh natsiotvorchykh protsesiv XX stolittia. [The Breton national-cultural movement GWALARN as a component of the Breton nation-building processes of the 20th century: qualifying work for obtaining a master's degree in specialty 032 "History and archeology"]. Mykolaiv, ChNU im. Petra Mohyly, 98 p. [In Ukrainian]
2. Demska O. (2018). Movni konflikty z perspektyvy linhvokonfliktolohii. [Language conflicts in linguoconflictology perspective]. *Naukovi zapysky NaUKMA. Movoznavstvo*, 1, 69–74. [In Ukrainian]
3. Klymenko Yu. (2015). Mizhnarodna mova “esperanto” Liudviha Zamenhofa (1859–1917). [International language “esperanto” by Ludwik Zamenhof (1859–1917)]. *Zbirnyk naukovykh prats [Khersonskoho derzhavnoho universytetu]*. *Pedahohichni nauky*, 68, 36–40. http://nbuv.gov.ua/UJRN/znppn_2015_68_8 [In Ukrainian]
4. Klymenko Yu. (2016a). Pro radiomovlennia movoiu esperanto v Ukraini (20-ti – seredyna 30-kh rr. XX st.). [About radio broadcasting in the Esperanto language in Ukraine (1920s – mid-1930s of the 20th century)]. *Istoryko-pedahohichniy almanakh*. 39–45. [In Ukrainian]
5. Klymenko Yu. (2016b). Z istorii stvorennia radiohazet yak osnovnoi formy radiomovlennia mizhnarodnoiu movoiu esperanto (1927–1937 rr.). [From the history of the creation of radio newspapers as the main form of radio broadcasting in the international language of Esperanto (1927–1937)]. *Naukovi zapysky [Kirovohradskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Vynnychenka. Serii: Pedahohichni nauky*, (149), 111–115. [In Ukrainian]
6. Klymenko Yu. (2017). Pytannia ukrainizatsii ta esperantyzatsii v istorii vitchyznianoï osvity (20-ti – pochatok 30-kh rokiv KhKh stolittia). [Issues of Ukrainization and Esperantization in the history of national education (20s – early 30s of the 20th century)]. *Naukovi zapysky. Serii: Pedahohichni nauky*. 159, 84–89. [In Ukrainian]
7. Kocherzhuk, M. (n.d.). Zasnovnyk ukrainskoho esperantov Halychyni – Orest Kuzma. [The founder of Ukrainian Esperanto in Galicia, Orest Kuzma]. URL: <https://kolomyia.org/histpub/historypub38.htm> [In Ukrainian]
8. Kutuiev (Fedorchenko-Kutuiev) P. (2016) Transformatsii modernu: instytutsii, idei, ideolohii. [Transformations of the modern: institutions, ideas, ideologies]. Kherson: Vydavnychiy dim “Helvetyka” [In Ukrainian]
9. Leshchysyn R. (2008). Dzherela finansuvannia ukrainskoi presy Stanislavivskoho voievodstva (1921–1939). [Sources of financing the Ukrainian press of the Stanislaviv Voivodeship (1921–1939)]. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist*, 17, 313–319. [In Ukrainian]
9. Patsiurko V. (2015). Z istorii esperantskoho rukhu v Ukraini. [From the history of the Esperanto movement in Ukraine]. *Velykyi esperantsko-ukrainskyi slovnyk*, Lviv. [In Ukrainian]
10. Pidbereznykh I., Visko H. (2023) Bretonski natsionalno-kulturni rukhy 19 – pershoi polovyny 20 stolittia v otsinkakh Mykhaila Drahomanova ta Olgerda-Ipolyta Bochkovskoho. [Breton national and cultural movement of the 19th – the 1st half of the 20th century through the assessments of Mykhailo Drahomanov and Olgerd-Ipolyt Bochkovskyi]. *Etnichna istoriia narodiv Yevropy*, 71, 63–70. DOI: <https://doi.org/10.17721/2518-1270.2023.71.09> . [In Ukrainian]
11. Savchuk M. V. (2014). Kuzma Orest Leontiiovich. Entsyklopediia Suchasnoi Ukrainy [Elektronnyi resurs]. Edit. by I. M. Dziuba, A. I. Zhukovskiy, M. H. Zhelezniak et al., NAN Ukrainy, NTSh, Kyiv, Instytut entsyklopedychnykh doslidzhen NAN Ukrainy. URL: <https://esu.com.ua/article-1510>. [In Ukrainian]
12. Svystovych S. (2018). Vykorystannia ukrainskykh esperantystiv u mizhnarodnykh aktsiakh kompartiinykh orhaniv u 1920-kh rr. [The use of Ukrainian Esperantoists in international actions of Communist Party bodies in the 1920s.]. *Vcheni zapysky Tavriiskoho natsionalnoho universytetu im. V. I. Vernadskoho. Serii: Istorychni nauky*. 29 (68), 3, 41–47. [In Ukrainian]
13. Anderson, B. (2016). Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism. Verso.
14. Bertin. (n.d.). Ouvrages en espéranto en Bretagne: https://www.bertin.biz/index.php?titre=eo_en_Bretagne.htm [In French]

15. Bourdieu, P. (1982). Ce que parler veut dire: L'économie des échanges linguistiques. Fayard, 245 p. [In French]
16. Broudic, F. (2007). La puissante ténacité de l'obstacle de la langue bretonne. In Lieutard, H., & Verny, M. (Eds.), *L'école française et les langues régionales*. Presses universitaires de la Méditerranée. doi :10.4000/books.pulm.902 URL: <https://books.openedition.org/pulm/docannexe/image/902/img-1.jpg> [In French]
17. Calvez, R. (2000). La Radio en langue bretonne. Roparz Hemon et Pierre-Jakez Hélias: deux rêves de la Bretagne. Presses Universitaires de Rennes; Centre de Recherche Bretonne et Celtique, 330 p. [In French]
18. Favereau, F. (2003). L'évolution du discours sur la langue bretonne au xxe siècle. In Schuwer, M. (Ed.), *Parole et pouvoir 1 : Le pouvoir en toutes lettres*. Presses universitaires de Rennes. doi :10.4000/books.pur.32297 [In French]
19. Gibson, Jacqueline. (2005) Language (revival) movements in the Celtic countries [5] Brittany. In: *Celtic culture: A historical encyclopedia* / Edit. by John T. Koch, ABC-CLIO, 1103–1105.
20. Gobbo, F. (2017). Beyond the Nation-State? The Ideology of the Esperanto Movement between Neutrality and Multilingualism. *Social Inclusion*, 5, 4, 38-47. DOI: 10.17645/si.v5i4.1140
21. Hamann, F. A. (1928). The Progress of Esperanto since the World War. *The Modern Language Journal*, 12(7), 545–552. <https://doi.org/10.2307/315767>
22. Hemon, R. (1930a) Enklask diwar-benn stad ar brezonek e 1928 – Esploro pri la situacio de la bretona lingvo en 1928. Brest, Gwalarn. https://bibliotheque.idbe.bzh/data/cle_33/Enklak_diwar-benn_Stad_ar_Brezonek_e_1928_.pdf [In Breton and Esperanto]
23. Hemon, R. (1930b) Geriadurig esperantek-brezonek. Brest, Gwalarn. https://bibliotheque.idbe.bzh/data/cle_33/Geriadurig_Esperantek-Brezonek_.pdf [In Breton and Esperanto]
24. Jowitt K. (1971). Revolutionary Breakthroughs and National Development: The Case of Romania, 1944-1965. University of California Press. <https://doi.org/10.2307/jj.2430458>
- Karlander D. (2024). Up from Babel: On the (r)evolutionary thought of Eugène Lanti. *Language & Communication*, 96, 13-25. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.langcom.2024.02.003>
25. Mann, M. (2012). The Sources of Social Power: Volume 2, The Rise of Classes and Nation-States, 1760-1914. Cambridge University Press, 839 p.
26. Nord Okcidento 1-2 (1928) https://bibliotheque.idbe.bzh/data/cle_33/Nord-Okcidento_1_ha_2_.pdf [In Breton and Esperanto]
27. Requejo De Lamo, P. (2024). Cultural and linguistic nationalism in the Esperanto movement: The Catalan case (1887–1928). *Nations and Nationalism*, 30(2), 262–274. <https://doi.org/10.1111/nana.12996>
28. Tolkien, J. R. R. (1983). A Secret Vice. *The Monsters and the Critics: and Other Essays*, edit. by Christopher Tolkien, Houghton Mifflin, 198–223.
29. Třesohlavá, Anna. (2017) Breton et gallo: Situation sociolinguistique actuelle des langues de Bretagne, Olomouc. [In French]
30. Williams H. (2009) Between French and Breton: The Politics of Translation, *Romance Studies*, 27, 3, 223-233. DOI: <https://doi.org/10.1179/174581509X455114>

Стаття надійшла до редакції 06.09.2024

Стаття рекомендована до друку 09.09.2024